

Ивета РАШЕВА

МОТИВЪТ ЗА ОСЛЕПЕНИЯ ВЛАДЕТЕЛ И РЕЦЕПЦИЯТА НА „ЖИТИЕ НА СВ. КРАЛ СТЕФАН ДЕЧАНСКИ“ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК В РУСИЯ

“Житие святого короля Стефана Дечанского” Григория Цамблака создано в конце XIV-го или в самом начале XV-го века. Оно связано с утверждением святительского культа короля Стефана Уроша III-го. Наступление османских завоевателей в XV веке вызвало у южных славян потребность создать культ личности короля (его воспринимали как олицетворение праведного и сильного владельца), он стал эманацией веры в Бога и государства и его без труда восприняли на Руси в XVI веке – так выписки из Цамблаковского произведения вошли частично в русских авторских и составительских текстах. Данное исследование ставит целью дать дополнительное освещение интерпретации уже упомянутого восприятия этого произведения в России, опираясь на возможный местный параллелизм темы ослепленного владельца.

“Житие на св. крал Стефан Дечански” (датиращо от края на XIV или самото начало на XV в.) е посветено на ктитора на сръбския Дечански манастир от неговия тогавашен игумен – българина Григорий Цамблак. Макар че е свързано генетично с историческия момент на утвърждаването на светителския култ към крал Стефан Урош III Дечански в Сърбия и сръбския житиен модел, то носи в себе си и най-доброто от старобългарските книжовни традиции. Поради трудния за южните славяни исторически момент на османски завоевания (XV в.),

култът към крал Стефан Дечански (възприеман вече като култ към праведния и силен владетел избощо), става еманация на вярата в Бога и държавата и лесно се възприема в Русия, когато Южнославянският препис на Цамблаковото му житие от XV в., направен от Ферапонт Обухов, е пренесен в Москва. През XVI в. редактирани извадки от този препис, наречен по-късно в науката Волоколамски, влизат в публицистични, летописни и агиографски руски произведения. Образът на св. Стефан Дечански – гонител на варлаамити, манастирски ктитор и постсмъртен манастирски страж, е особено актуален контекстово като владетелски образ, защото през XVI в. в Русия се води борба с ереста на жидовстващите и се полемизира въпросът за манастирското земевладение.

Настоящото изследване има за цел да поднесе допълнителен шрих към интерпретацията на споменатата рецепция на творбата в Русия, като се опира на възможния местен паралелизъм на мотива за ослепения владетел.

През XVI в. в Русия се налага месианистичната идея за избора на Москва като Трети Рим. Това задължава книжовниците да подчертаят изконното национално, религиозно и държавно единство на руските земи – затова в литературата се правят непрекъснати паралели със Стария завет, историята на Византия, България и Сърбия – те трябва да докажат както връзката на руската история с тяхната, така и приемствеността между великите (православни) царства. Създават се хронографи и сводове, които издигат авторитета на руските владетели. Споменатият по-горе контекстово актуален владетелски образ на Стефан Дечански със сигурност напомня, с незавидната си участ на слепец, за ослепения през XI в. галички княз Василько Теревовльскый и ослепените през XV в. московски князе Василий II Тъмный и Василий Косой.

Особено силна връзка при интерпретирането на мотива за ослепения владетел се наблюдава между “Житие на св. крал Стефан Дечански” от Григорий Цамблук и написаната около три века по-рано в Русия “Повест за ослепяването на Василько Теревовльскый” от книжовника Василий (последният вероятно е свещеник¹), която със сигурност е позната на всички руски книжовници, съставители на летописи от XVI в., защото влиза в авторитетната “Повесть временных лет”² под година 6605 (1097). Разказът за ослепяването на княз Василько е изпълнен с дълбоко нравствено-политическо съдържание: той трябва да покаже страшните последствия от княжеските междуособици, като не-

гов главен положителен герой е княз Владимир Мономах, защото “Повесть временных лет” е съставена именно по негова заповед.

Василько Ростиславич Теробовльскый³ е син на княз Ростислав Владимирович. Заедно с братята си той води борба за наследствени земи срещу братовчедата баща си (великия киевски княз Всеволд Ярославич) и успява да спечели част от Галиция, в това число град Теробовли на р. Серет (затова е наречен Теробовльскый). Василько има амбиции да превземе Полша със съюзници, но един от тях (Давид Игоревич) го наклеветява пред великия княз Святополк, че е в заговор против него заедно с Владимир Мономах. Последвалите събития са описани от книжовника Василий – на 5 ноември 1097 г. Василько е пленен в Киев и е откаран в Белогород, където е ослепен. Това предизвиква междуособна война (Владимир Мономах принуждава Давид Игоревич да воюва със Святополк). Василько живее 27 години в тъмнина, но това не му пречи да побеждава в битки за нови територии. Според книжовника над полковете му се вижда светещ кръст – знак, че Бог го закриля!

Ослепяването като наказание за държавна измяна (изпълнявано многократно през средновековието във Византия, България и Сърбия) явно не е прилагано в Русия до XI в., защото, когато чува, че княз Василько Ростиславич е ослепен, Владимир Мономах се разплаква и възкликва: “Не бывало ещл в русской земли ни при дедах наших, ни при отцах наших такого зла”⁴.

В повестта на книжовника Василий и в Цамблаковото житие за св. крал Стефан Дечански се наблюдават няколко интересни семантични паралела:

1. И в двете произведения Сатаната е виновен за извършеното престъпление – ослепяване на праведници – различни са само неговите оръжия – в първия случай той влиза в сърцата на “някои мъже” и те наклеветяват Василько в измяна, а във втория – той влиза в сърцето на кралицата-машеха, съпруга на Милутин Урош II, и тя наклеветява заварения си син Стефан, че е в заговор срещу баща си. Според Д. Петканова⁵ Цамблак съчинява цялостната история за Стефановото жестоко наказание, повлиян от стар сръбски летопис, и я доукрасява по аналогия с мотив от съчинението на Евсевий Кесарийски “Животът на Константин”. Логично може да се предположи, че книжовникът Василий, писал много години преди Цамблак, също познава съчинението на Евсевий Кесарийски (Константин Велики, излъган по този начин от втората си съпруга Фауста, убива сина си Приск):

**Повестъ об ослеплени
Василька Теробовльског⁶.**

**И влез Сатана в сердце некоторым
мужам, и стали говорить Давыдоу,
что Владимир соединился с
Касылком на Святотолкѣ**

**Григорий Цамбак “Житие на св.
крал Стефан Дечански”⁷.**

**“...Подклонн се штчаа тврѣдость
жен’скон слабости, оугашн се родителнаа
топлота жены вестоудіемь!”**

2. И двамата герои-праведници са предупредени за надвисналата над тях опасност, но се оставят на Божията воля:

**“И встретил его отрок и сказал ему:
тебя схватит.
И не послушал его... перекрестился и
сказал: “Воля Господня да
боудет...”**

**“Онъ... шт князькы и вел’моужен танно
оучилъ в’кше... довлестъвнннн Стефанъ
...своего богоу единному...
на нъ в’соу надеждъ
спасеніа в’злагаетъ.”**

3. Думите, с които си служат руските князе, ключвайки мирен договор в повестта, удивително напомнят писмото на крал Стефан Дечански до неговия брат Константин, който има претенции за престола му – и в двата случая се подчертава идеята, че родната земя не трябва да се губи или човешките щ сили не трябва да се похабяват в междуособни войни:

**“В год 6605 пришли Святотолк,
и Владимир, и Давыд Игоревич,
и Василько Ростиславичу, и Давыд
Святославичу, и брат его Олег...
в Любеуе для оустановления мира
и говорили друг другоу: “Заведем
гоубим роусскою землю, сами
между собою оустраиваи распри...”**

**“.. оусрьдно да оузримъ другъ друга
прѣидн и самъ вторын царствѣа, тако
сынъ вторѣн прѣидн, а не съ
чуждымъ езыкомъ свое штьчество
ратоун, довлѣеть мене же и тебе въ
толнцѣ шротѣкъ земельнѣн
жител’ствовати.”**

4. И в двете произведения се подчертава идеята, че мирът трябва да се пази и да се воюва срещу варварите – това е сентенцията и в посланието на поданиците от Киевското княжество в повестта, и в житийното послание на крал Стефан Дечански към българския цар Михаил Шишман, който претърпява поражение в битката срещу него при Велбъжд през 1330 г.

**"Всекогда же вдова и митрополит
пришли к Владимироу и поведали
мольбою киевлян — заключить мир
и власти землю русскою и битися
с погаными.."**

**"Довольнь сконли вощи...
Н оубо аще толко конн'ствьнь еси,
на варварн вѣроржан се, а не на
Христовѣ людн, нлиже азъ пастырь
по того благодати.."**

По-близки до времето на интерполирането на Цамблаковото житие за св. Стефан Дечански в Русия (XVI в.), като спомени и летописни бележки за руските книжовници, са случаите с ослепените през XV в. князе Василий Тлмный и Василий Косой. "Повест за ослепяването на Василий II" датира от средата на XV в. и влиза в състава на Никаноровския⁸ и Вологодско-Пермския⁹ летописи – в нея, с подробности и искрено съчувствие към княза, е описана историята на заговора на неговите противници Дмитрий Шемяка и Йоан Можайски, укриването му в църквата на Троицката лавра и отвеждането му в Москва за ослепяване.

Василий II Васильевич Тлмный (1415–1462)¹⁰ е велик московски княз от 1433 г. до смъртта си с кратки прекъсвания, когато властта попада в ръцете на княз Юрий Дмитриевич и неговите двама сина – Василий Косой и Дмитрий Шемяка. Той ликвидира разпокъсаността на Московското княжество, засилва зависимостта на Суздальско-Нижегородското княжество, Новгород и Псков от Москва. През 1443 г. тръгва на поход срещу татарите и ги разгромява при р. Листан, а по-късно – на следващата година – ги побеждава при Муром и Горохов във Волинска област. През 1445 г. обаче губи битката при Суздаль срещу синовете на хан Улу-Мухамед (четиридесет и четвъртия по ред хан на Златната орда, основател на Казанското ханство). Няколко месеца по-късно – през февруари 1446 г. – е заточен в Троицко-Сергиевата лавра и е ослепен по заповед на Дмитрий Шемяка (оттогава го наричат Тлмный).

Според повестта през 1446 г. князът отива на поклонение пред светите мощи на св. Сергей в Троицката обител. Дворянинът Бунко го предупреждава, че Шемяка ще го нападне, но той не му вярва. Когато воините на последния влизат в църквата, князът, взел иконата на Богородица, се заклева, че не е предател, пада на колене пред раклата с мощите на св. Сергей и се моли с такъв плам, че всички присъстващи се разплакват. Отвеждат го в Москва, в двора на Дмитрий Шемяка, и там го ослепяват.

Това литературно произведение повтаря мотиви от гореразгледаната и сравнена с Цамблаковото житие за свети крал Стефан Дечан-

ски “Повест за ослепяването на Василько Теробовльскый” от книжовника Василий:

1. Тук също виновник за извършеното престъпление-ослепяване е Дяволът, обладал душите на княз Дмитририй Шемяка и съмишленика му княз Йоан Можайски: “И тако по дѣяволу назначенноу обслѣпаша и здѣлаше съ своимъ советникомъ злыми...”;

2. Героят-праведник отново е предупреден за предстоящата опасност, но се оставя на Божията воля: “Оному же рекше: “Блага Божия да всѣдетъ”.

В него обаче владетелят, осъден на ослепяване, е набеден в протатарска политика: “Для чего любишь Татар и даешь им Русские города в кормление? Для чего ослепил ты врата нашего, Василия Косого?”.

Василий Косой (неизв. – 1448)¹² е велик московски княз за тридесетина дни през 1434 г. Месеци преди това той, заедно с брат си Дмитрий Шемяка, е на сватбата на Василий Тлмный със София Витовтовна. Там тя публично смъква златния му пояс, откраднат от Дмитрий Донски (княз Дмитрий Суздальский подарява на своя зет Дмитрий Донски златен пояс, богато украсен със скъпоценни камъни, но през 1367 г. този пояс е откраднат от Василий Тысячкий и от ръка на ръка преминава във владение на Василий Косой). След свадата последният избягва в Новгород и подготвя поход срещу Василий Тлмный. Когато войските се срещат при с. Скорятина в Ростовската област, Василий Косой иска примирие, но през нощта напада разпуснатата вражеска войска и е хванат от княз Йоан Баба. След като е пленен, Василий Тлмный заповядва да го ослепят. Тогава слепецът получава прякора Косой (буквално преведено на български – “кривоглед”). След ослепяването Василий Косой живее 12 години до смъртта си в пълна изолация.

Познатата на руските книжовници съдба на тримата руски князе и паралелът ѝ със съдбата на ослепения сръбски крал безспорно улеснява проникването на Цамблаковото житие за последния в руските ръкописи през XVI в.

В началото на този век Йосиф Волоцки интерполира част от “Житие на св. крал Стефан Дечански” от Григорий Цамблак, която разказва за чудеса, извършени от мъртвия сръбски (ослепен приживе) крал, в две свои публицистични творби – в “Послание до И. И. Третьяков” и в “Трактат за защита на църковното имущество”.

Мотивът за ослепяването на Стефан Дечански и подробности за живота му присъстват също така в Руския хронограф, съставен

през 1512 г.: там глава 197 е посветена на сръбското Милутиново царство, а глава 198 – на сръбското Стефаново царство. В тях около 83% от хронографския текст е контаминиран от “Житие на свети крал Стефан Дечански” от Григорий Цамблак.

В Никоновския свод от 20 – те години на XVI в. сръбската история от края на XII до средата на XV в. е поместена в четири глави (Сръбско царство, Стефаново сръбско царство, Българско царство и Смъртта на Стефан). Там съставителят митрополит Даниил използва резюмирования и творчески предаден в Хронографа текст на “Житие на свети крал Стефан Дечански”, но добавя и нови епизоди от творбата на Цамблак: така “подрежда” интерполирани текстурални епизоди за живота на ослепения сръбски крал от двата си източника, които “улавят” в наративен вид политическо-исторически идеи, полезни за Русия през XVI в.

Включването на Цамблаковото житие на св. крал Стефан Дечански в Илюстрирания руски свод от 70 – те години на XVI в. също отговаря на задачата да се създаде историческа енциклопедия в рамките на концепцията *Рим – Византия – Русия*. В Първи Остерманов том на този свод са изложени събития от руската история от 1254 г. до 1378 г., а под 1324 година се намират 31 цветни миниатюри, експлициращи “Житие на св. крал Стефан Дечански” от Григорий Цамблак. Кратките текстови обяснения под миниатюрите са буквално преписани от редакцията на житието, направена от митрополит Даниил в Никоновската летопис. Тези 31 миниатюри са всъщност зримият руски прочит на познатата вече в страната Цамблакова творба за сръбския ослепен светец-мъченик.

Част от “Житие на свети крал Стефан Дечански” от Григорий Цамблак присъства и в чужди текстове – в “Житие с чудеса на св. Николай Мирликийски” в сборник от 70-те години на XVI в. от Сбирката на Болшаков, в сборник “Жития на светците с апокалипсис”, съставен от Герасим Черни още в края на XV в. от Сбирката от Йосифо-Волоколамския манастир, и в том V (за месец май, ден девети) на Макариевите Чети-Минеи, където след “Повест за пренасяне на честните мощи на св. отец Николай, архиепископ на град Мир”, са поместени 10 чудеса, като осмото и деветото са свързани със Стефан Дечански – **Чудо о Стефане сєрвском цре, како ємоу ст҃ъи Николає очи на длани дарова и Чудо о том же цр҃кѣ Стефане, како ст҃ъи Николає пер҃къи свѣтъь ємоу дарова.**

От направените наблюдения дотук би могло да се обобщи, че:

1. Славянските книжовници, които описват съдбата на ослепени владетели, несъмнено търсят отъждествяването им с Константин Велики (по презумпция всички християнски владетели се стремят да подражават както на Иисус, така и на първия равноапостолен император Константин Велики) и ползват един и същ гръцки източник – съчинението на Евсевий Кесарийски “Животът на Константин”;

2. Главен виновник за стигането до тежкото наказание ослепяване винаги е Сатаната, различни са неговите проводници-изпълнители сред слабите човешки същества;

3. Потърпевшите – наказани за държавна измяна или родоотстъпничество – приемат съдбата си като “божия воля” и не ѝ се противопоставят. Така се превръщат в конфузни династични мъченици¹³;

4. Василько Теробовльский и Стефан Дечански са ослепени заради клевета – набедени са като евентуални инициатори на междуособни войни за престола или за чужди територии;

5. Василий II Тъмний и Василий Косой са ослепени в хода на междуособните войни за престола в Москва, първият е обвинен в протатарска политика и ослепяването на втория;

6. Василько Теробовльский и Стефан Дечански са закриляни след ослепяването си от Бога по различен начин – над полковете на слепия Василько винаги свети кръст и той побеждава враговете си, макар че не може да ги види; пратеник на Бога до Стефан Дечански е св. Николай Мирликийски – той пази неговите избодени очи и му ги връща няколко години по-късно (по време на изгнаничеството му в Константинопол). Така се внушава идеята, че Бог помага на несправедливо пострадалите; нещо повече – в състоянието си на слепота те са по-близки до него и до милостта му, защото успяват да се справят с неговото изпитание за вяност и приемат волята му;

7. Руските съставители на хронографи, летописни сводове и четиминеи, както и руските автори-публицисти откриват в Житието на св. крал Стефан Дечански позната реминисценция с повестите и летописите за техни ослепени князе и може би именно това е една от причините за включването на Цамблаковия текст в техните творби – така интерпретацията на мотива за ослепения владетел се затвърждава не само в религиозен, но и в политически аспект.

БЕЛЕЖКИ

¹ Словарь книжников и книжности Древней Руси. С. Пб., 1987, Т. 1, с. 91–92.

² Вж. повече за “Повесть временных лет” у **Алешковский, М. Х.** Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в Древней Руси. М., 1971, с. 32–35.

³ Вж. повече за Василько Теробовльскый у **Разяновски, Н. В.** История на Русия. С., 2008, с. 44–45 и **Орлов, А. С., Георгиев, В. А., Георгиева, Н. Г., Сивохина, Т. А.** История на Русия. С., 2002, с. 43–44.

⁴ Цитатите от повестта са по адаптирания щ текст от **Вачева, А., Боева, Л.** Древнерусская литература. Хрестоматия. С., 1992, с. 42–46.

⁵ **Петканова, Д.** По книжовния друм на миналото. С., 2005, с. 161–165

⁶ Пак там.

⁷ Цитатите от Цамблаковото “Житие на Стефан Дечански” са по изданието на **Давидов, А., Данчев, Г., Дончева-Панайотова, Н., Генчева, Т., Ковачева, П.** Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1983, с. 65–137.

⁸ Никаноровският летопис е издаден в: ПСРЛ, т. XXVII. М.–Л., 1962.

⁹ Вологодско-Пермският летопис е издаден в: ПСРЛ, т. XXVI. М.–Л., 1959.

¹⁰ Вж. повече за Василий II Тъмный у **Разяновски, Н. В.** История на Русия. С., 2008, с. 97 и **Зимин, А. А.** Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV-первой трети XVI в. М., 1988, с. 28–43.

¹¹ Цитатите от повестта са по адаптирания щ текст от ПСРЛ, т. XXVI, М. –Л., 1959, с. 413–416, публикуван в: <http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5052>.

¹² Вж. повече за Василий Косой у **Орлов, А. С., Георгиев, В. А., Георгиева, Н. Г., Сивохина, Т. А.** История на Русия. С., 2002, с. 84–86 и **Зимин, А. А.** Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV-первой трети XVI в., М., 1988, с. 28–43.

¹³ Терминът е въведен от **Карагъзов, П.** Славянските свети мъченици. С., 2006, с. 183.